

Befrielse på folkspråk?

Språk och ekklesiologi i reformationstida kyrkoordningar och i kyrkohandboksförslaget¹

TOMAS APPELQVIST

I förslaget till ny kyrkohandbok anförs på flera ställen ”evangelisk-luthersk tradition” (de exakta uttrycken kan vara något olika formulerade) som argument för förändringar i gudstjänstens musik, språk och struktur som tänks vara i linje med den lutherska reformationens ursprungliga intentioner. I den här uppsatsen kommer den aktuella skildringen av reformationen att analyseras. Reformationens teologer hade ju i likhet med nutidens att hantera ett kyrkoliv som sökte ett språk i spänningen mellan tradition och förnyelse. Mycket talar för att gudstjänsten, såväl dess läromässiga innehåll som dess praktiska utförande, kan sägas vara en av de viktigaste ekklesiologiska discussionsfrågorna i nutiden. Detta gäller såväl inom Svenska kyrkan som i en lång rad andra samfund i västvärlden, där den kristna tron ofta brottas med en situation där allt färre människor firar gudstjänst regelbundet, trots att samhället som sådant har en tradition av kristen enhets- eller majoritetskultur. Gudstjänsten, med alla dess språk, av vilka det talade språket och dess musikaliska uttryck endast är två tydliga exempel, har också fått stor uppmärksamhet inom nutida ekumenik.²

---

1 Artikelförfattaren vill här framföra sitt hjärtliga tack till Segelbergiska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning, vilken med ett generöst stipendium har möjliggjort författandet av denna artikel.

2 Det finns flera orsaker till nutidens fokus mot en teologisk förståelse av den konkreta gudstjänstfirande församlingen. En av de viktigaste orsakerna finner vi i det som skulle kunna beskrivas som 1900-talets ekklesiologisk huvudtrend. Denna rörelse har sina rötter i Henri de Lubacs fundamentalekklesiologi och utvecklas vidare i tanken på kyrkan som en kropp hos Michel de Certeau. Den tar sig också konkreta uttryck i Andra Vatikankonciliet texter, främst *Lumen gentium*. I nutida teologi har William T. Cavanaugh anknutit till de Certeau, samtidigt som han också har bearbe-

I uppsatsen kommer vi att se att handboksförslaget värnande av ”folkspråkighet” med rätta kan sägas vara en luthersk angelägenhet. Samtidigt ville de första generationerna lutherska teologer bevara den traditionella gudstjänstens ”flerspråkighet”, så att också det avancerade och initialt främmande kunde få en viktig roll i trons pedagogik. Det finns en principiell öppning för ett sådant synsätt utifrån de teologiska grundprinciper som handboksarbetet har väglett av. Däremot saknas ett resonemang kring hur de tidiglutherska insikterna om flerspråkighet skulle kunna berika Svenska kyrkans framtida gudstjänst. Syftet med denna uppsats är att teckna en bred bild av de första generationernas lutherska uppfattningar av gudstjänst som dels delar handboksarbetets angelägenhet att fira gudstjänst på folkspråk, dels ger en grund till att arbeta fram ett antal förslag till hur handboksarbetet skulle kunna berikas av ett mer ingående studium av reformatörernas strävan efter flerspråkighet i kyrkans liv.

Begreppet ”luthersk tradition” i handboksförslaget

De formuleringar som ger en skildring av luthersk tradition och som är av direkt relevans för handboksarbetet förs fram på totalt ett tiotal ställen i de två teologiskt viktiga texterna *Teologiska grundprinciper för arbetet i 2006 års kyrkohandboksgrupp* (förkortas herefter TG) och *Förklaringar till förslag kyrkohandbok Svenska kyrkan del 1* (förkortas HBFf). Därutöver har förstås även det konkreta förslaget studerats (förkortas HBF) och vi kommer att diskutera detta i slutet av uppsatsen. Skildringarna av den lutherska traditionen berör främst tre områden:

---

tat motiv från politisk teologi. Hans mest omtalade bok på detta tema heter *Torture and Eucharist: Theology, Politics, and the Body of Christ*. I Sverige har Cavanaugh introducerats och använts i en svenskkyrklig kontext av bland annat Jan Eckerdal i hans doktorsavhandling *Folkkyrkans kropp* och Jonas Ideström i *For the Sake of the World. Swedish Ecclesiology in Dialogue with William T. Cavanaugh*. Flera konkreta följder av och motiv inom denna ecklesiologiska rörelse kommer vi att återkomma till senare i uppsatsen. Trots flera ekumeniska dokument, både internationellt mellan lutheraner och romerska katoliker gällande nattvarden och i Sverige i skriften *Kyrkan som sakrament* från år 1999, finns det i handboksförslaget ingen tydlig teologisk förståelse av den gudstjänstfirande församlingen, vilket gör det svårt att utvärdera hur man från handboksgruppens sida har velat förhålla sig till denna internationella ekumeniska rörelse.

Det första gäller hur man finner ett språk som är evangeliskt befriande, vilket i sin tur befrämjar delaktigheten i gudstjänsten när alla gudstjänstdeltagare språkligt kan tillägna sig gudstjänstens budskap. Därefter kommer valet av musikalisk genre och slutligen behovet av en uttrycklig, språkligt formulerad nattvardsberedelse. Uttrycket ”folkspråk” återkommer ofta i dessa passager som det medel genom vilket alla dessa förhoppningar ska förverkligas. Redan den här korta beskrivningen visar att mycket av handboksförslagets skildring av det lutherska handlar om språket och särskilt den reformatoriska strävan att fira gudstjänst på folkspråket.

Språk och delaktighet

Det första område som vi ska uppmärksamma är handboksförslagets tal om ett ”evangeliskt befriande språk” och den därmed sammanhängande frågan om delaktighet. Författarna anknyter till Britt G. Hallqvists arbete med språket och hennes betoning av enkelhet, vilket kom att präglade 1986 års kyrkohandbok.

Kravet på *enkelhet* kan motiveras främst ur teologiskt perspektiv, en evangelisk-luthersk linje: ”Eftersom Kristus har dött för alla måste det kunna utsägas för alla.” Samtidigt kan gudstjänstens språk aldrig bli så enkelt att dess uttryck direkt kan omfattas av alla: med enkelhet ”menas inte torftighet”. Språket i gudstjänsten behöver ha rikare nyanser än talspråket.³

Språklig enkelhet skildras här som något typiskt lutherskt, eftersom budskapet om Kristi död och uppståndelse måste vara möjligt att förkunna för alla människor. Samtidigt ser vi hur inflytandet från Britt G Hallqvist leder till att man värjer sig mot språklig torftighet och konstaterar att gudstjänstens språk inte ”direkt” behöver kunna omfattas av alla. Strävan efter språklig enkelhet har dock inte främst

---

³ HBFf 2012, s. 33. Citaten inuti citatet refererar till utredningen *Gudstjänst idag – Liturgiska utvecklingslinjer*. SOU 1974:67, s. 328–331. I slutet av uppsatsen kommer fler av Britt G. Hallqvists synpunkter att diskuteras.

med budskapet om Kristus att göra, utan om vikten av att synliggöra alla människor, även dem som många gånger har hamnat utanför i kyrkans traditionella språk. Det tydligaste avsnittet beträffande det som uppfattas som ett evangeliskt befriande språk finner vi i ett stycke där det inklusiva språkets betydelse för gudstjänsten behandlas och ett antal strategier för ett inkluderande språk redovisas:

Den första kan beskrivas som *evangeliskt befriande*. I förslaget till kyrkohandbok eftersträvas ett gudstjänstspråk som bryter de mönster som osynliggör och förminskar människor och som öppnar för och inbjuder till förändring, också ur ett könsperspektiv. En sådan strävan förutsätter en medvetenhet om vad som hindrar och binder människor. Det kan handla om olika former av marginalisering.⁴

Den ”evangeliska befrielsen” uppfattas här vara det som förändrar den marginaliserade människans självbild i positiv riktning. Om detta citat kombineras med det föregående skulle man kunna tolka det som om handboksförslaget eftersträvar ett språk med vilket alla människor kan få bli delaktiga i en social process där tidigare osynliggjorda grupper av människor successivt upplever sig stå i centrum för kyrkans förkunnelse. När denna process har nått sitt slutmål har den evangeliska befrielsen nått sitt mål.

Strävan efter delaktighet har enligt handboksförslaget funnits med under mycket lång tid i kyrkans historia och bland annat ”kommit till tydligt uttryck i reformationens gudstjänstreform med en gudstjänst firad på folkspråket”.⁵ Texten konstaterar vidare att det nuförtiden är en allmänt delad ekumenisk uppfattning att delaktighet främst kommer till uttryck genom hela församlingens aktiva deltagande i gudstjänsten, vilket exempelvis får som följd att alla deltar i gåvornas frambärande/kollektgivande, böner och lovsång. Det som kännetecknade handboken 1986 var en strävan efter att fler skulle vilja medverka aktivt i gudstjänsten i dess olika moment. Denna strävan bör finnas

---

⁴ HBFf 2012, s. 24.

⁵ HBFf 2012, s. 42.

kvar, men samtidigt betonas att ansvarstagande för vissa praktiska moment bör ses som sekundärt i förhållande till det primära, nämligen det att alla som deltar i gudstjänsten ska kunna uppleva respekt och igenkännande.⁶ Det tidigare centrala ordet ”igenkännande” kommer alltså igen också i förståelsen av delaktighet.

Musik

Frågan om musikalisk genre är det andra område som vi ska studera, eftersom handboksförslaget också här åberopar sig på evangelisk-luthersk tradition. Grundsynen är att musiken i gudstjänsten ska utformas med stor lyhörddhet för människors olika ”musikaliska preferenser”, eftersom musiken berör människor på djupet. Denna slutsats baseras på det som uppfattas som typiskt för luthersk spiritualitet:

En evangelisk-luthersk kyrka har som ett fundament att evangelium ska räckas på folkspråket, vilket rymmer utmaningen att detta också måste omfatta musiken i gudstjänsten. Handboken måste kunna erbjuda en musikalisk bredd med möjlighet till igenkännande för att bevara sin evangelisk-lutherska identitet. Detta är en av de största utmaningarna i handboksarbetet.⁷

Först och främst framgår här att handboksförslaget ansluter sig till den lutherska principen om att evangeliet ska ”räckas” på folkspråket. Citatet ovan finns också i den andra av de texter som jag studerar i detta arbete och det kan sägas vara av central betydelse för handboksarbetet i stort.⁸ Noteras kan också att denna princip, som ursprungligen avsåg förkunnelsemomentet i gudstjänsten, nu tillämpas på musiken. Med detta avses förstås inte främst det självklara förhållandet att texten till musiken ska vara huvudsakligen på svenska, utan principen tillämpas på frågan om musikalisk genre. I citatet betonas vikten av musikalisk bredd, men tendensen i handboksförslaget är att ”folkspråkigheten”

---

6 HBFf 2012, s 42f.

7 TG 2009, sid 15–18, citatet står på sid 15f.

8 Se till exempel HBFf 2012, s. 37–39.

som sådan inte ligger i den musikaliska bredden, utan snarare i vissa musikaliska genrer, vilka därigenom har ett företräde i förhållande till andra. Läsaren ges dock inte särskilt många nycklar för att kunna förstå det som utmärker folkliga genrer. Ett viktigt ledord i sammanhanget verkar dock ”igenkännande” vara. I citatet ovan ansågs igenkännandet vara väsentligt för bevarandet av den evangelisk-lutherska identiteten. Ledordet kommer tillbaka i följande citat:

Den vägledande principen för musiken såväl som för orden i gudstjänsten är den evangelisk-lutherska principen att evangelium ska räckas på folkspråket. Igenkännandet av vår tids musikaliska genrer och uttryck är därför en utmaning för kyrkohandboksarbetet.⁹

Vi kommer här ett steg närmare det implicita kriterium som verkar ha varit styrande för urvalet av musik, nämligen ”igenkännandet av vår tids musikaliska genrer och uttryck”. Detta igenkännande ska prägla såväl musik som ordval i gudstjänsten. Det finns dock inget resonemang om vad som utmärker ”vår tid” och därför saknas också, åtminstone explicita, kriterier för vad som kännetecknar ”vår tids musik”. Att det är fråga om musikaliska genrer som står i kontrast, eller i varje fall i ett spänningsförhållande, till ”den traditionella musiken” framgår dock tydligt i detta citat:

I linje med principen om musik på folkspråket eftersträvas att nutida musikaliska genrer och uttryck kan komma till uttryck i gudstjänsten. Den traditionella musiken behöver kompletteras med musik i andra genrer. Denna princip kan innebära att den traditionella musiken minskas något.¹⁰

Här skrivs det alltså rakt ut att den lutherska principen om folkspråkighet kräver att den traditionella musiken i gudstjänsterna reduceras. Som syfte bakom denna reduktion har texten några avsnitt tidigare

---

⁹ TG 2009, s. 28.

¹⁰ HBFf 2012, s. 39.

angett att både psalmsången och den liturgiska musiken i gudstjänsten ska vara av ett slag som gör ”att så många som möjligt känner igen sig själva, sina erfarenheter och sina gudsbilder i den”.¹¹ Det eftersträvade igenkännandet baserar sig på insikten om psalmsångens stora betydelse i evangelisk-luthersk tradition, eftersom psalmsången uttrycker bön, tolkar livet och tron och på så sätt också ger en fördjupning av det lästa och predikade ordet.¹² Sammanfattningsvis kan man säga att det igenkännande som valet av musikalisk genre ska värna om syftar till att bekräfta de föreställningar och erfarenheter som gudstjänstdeltagarna bär på redan när de kommer till kyrkan.

Beredelse inför nattvard

Nödvändigheten av en språkligt formulerad nattvardsberedelse tas upp till diskussion i TG. Författarna ansluter sig här till ett förslag som fördes fram redan år 1997, nämligen att nattvardsgudstjänst ska kunna firas också utan ett särskilt beredelsemoment med syndabekännelse och förlåtelse. På följande sätt används Martin Luther som argument för att fira nattvard utan föregående beredelse:

Martin Luther säger i Lilla katekesen, att nattvarden ger *syndernas förlåtelse, liv och salighet*. Människan behöver inte renas i förväg, utan kan gå till nattvard med den syndabekännelse som finns i hennes hjärta. Det räcker med längtan efter att i nattvarden ta emot den förlåtelse, som ges och bekräftas i sakramentet. Men på grund av människans svaga tro har Gud gett kyrkan uppdraget att meddela Guds förlåtelse som en gåva given i och med försöningen. Därför varken påbjuder eller förbjuder Luther bikt inför nattvarens måltid. Som en konsekvens av detta innehåller de båda mässordningar Luther utformar ingen syndabekännelse.¹³

---

11 HBFf 2012, s. 36f.

12 HBFf 2012, s. 36f.

13 TG 2009, s. 18. Kursiveringen i citatet är i original.

Vi kan lägga märke till att det är individen och dennes behov av Guds förlåtelse som ställs i centrum när handboksgruppen diskuterar hur de kristna ska förbereda sig för att fira mässa.¹⁴ Därmed riktas fokus mot den enskilde kristne, samtidigt som en allmänmänsklig syn på människan ges företräde framför den helgelse och det växande i tron som är följden av livet i den kristna gemenskapen. Det här sättet att accentuera det som den kristna individen har gemensamt med alla andra människor märks tydligt endast ett litet stycke senare i samma text, där den evangelisk-lutherska traditionen åter kommer upp till diskussion:

Samtidigt rättfärdig och syndare är ett sätt att i evangelisk-luthersk tradition uttrycka människans villkor av att både leva i en försonad relation med Gud och samtidigt vara drabbad av syndens realitet. I den försonade relationen kan människan be om och ta emot förlåtelse, när hon behöver det. Förlåtelsen är då inte ett återupprättande av en förstörd relation utan en bekräftelse på att den goda relationen från Guds sida består. Denna trygghet i relationen med Gud behöver få komma till uttryck i gudstjänsten. Att möta det behovet bör vara vägledande för hur momenten bön om förlåtelse och förlåtelseord hanteras och placeras i gudstjänsten. Det bör också finnas möjlighet att i Svenska kyrkan fira mässa även utan föregående beredelse.¹⁵

Här framgår tydligt att den av Martin Luther formulerade antropologiska utsagan *simul iustus et peccator* (i citatet översatt till svenska: "samtidigt rättfärdig och syndare") tolkas fristående från en ecklesiologisk kontext, vilket gör att den blir möjlig att applicera på alla människor. Det som betonas är den allmänna erfarenheten av "människans villkor" och "syndens realitet", vilket gör att gudstjänsttagaren på grund av sitt mänskliga väsen måste få tryggheten i sin

---

14 Christer Pahlmblad hävdar att detta fokus mot individen i lutherskt nattvardsfirande kan spåras tillbaka till tiden för reformationens inledning. Pahlmblad 2004, s. 136ff. Vi ska senare studera frågan om individualism i lutherskt nattvardsfirande i ljuset av de tidiga lutherska källornas egna reformideal.

15 TG 2009, s. 19. Kursiveringen i citatet är i original.

relation till Gud bekräftad i gudstjänsten. Som en konsekvens av denna människoupfattning, som anges uttrycka ”evangelisk-luthersk tradition”, anförs att nattvard ska kunna firas utan föregående beredelse. I denna text är det viktigt att poängtera att synden inte får uppfattas som ett hinder för gudsgemenskap och deltagande i nattvardens firande. Vilken roll tron och otron spelar diskuteras däremot inte. Därmed blir den bakomliggande logiken i handboksförslaget att man kan gå direkt från försoningen, det vill säga att relationen mellan människa och Gud från Guds sida aldrig är bruten, till att alla som deltar i gudstjänsten också ska kunna välkomnas att ta emot nattvardens bröd och vin.¹⁶

Handboksförslagens samlade bild av evangelisk-luthersk tradition

Om vi nu ska sammanfatta texterna beträffande de tre områden som vi har studerat (evangeliskt befriande språk med strävan efter delaktighet, musikalisk genre och nattvardsberedelse) finner vi en lång rad gemensamma drag. För det första återkommer texterna ofta till ”evangelisk-luthersk tradition”, vilket gör att man kan säga att handboksförslaget självt inbjuder till den form av historiskt studium som denna uppsats fortsättningsvis kommer att ha karaktären av.

Vi har också sett hur vissa ledord anses vara centrala för hur denna tradition ska gestaltas i nutiden. De mest återkommande exemplen på sådana ord är ”igenkännande” och ”folkspråk”. Med hjälp av dessa ledord skapas en bild av det genuint lutherska där den individuella människan står i centrum för kyrkans handlande och där syftet är att hon ska kunna känna igen sig själv, sina erfarenheter och sina gudsbilder i det som sker i gudstjänsten. Frågorna om kampen mellan tro och otro, samt mellan gammal och ny människa, är helt utelämnade. Istället står försoningen, det faktum att relationen mellan Gud och människa från Guds sida aldrig är bruten i centrum, vilket gör att alla människor, oavsett tro, i stort sett anses stå i samma relation till

---

¹⁶ TG 2009, s. 19 och 28 (punkterna 7a–d).

Gud. Åtminstone indirekt ger texterna uttryck för en ecklesiologi där den kristna kyrkans roll är att bekräfta människors erfarenheter och gudsbilder från det sekulära samhället, samtidigt som kyrkan inte antas ha någon egen uppgift att forma nya, och kanske kolliderande, erfarenheter och gudsbilder hos dem som deltar i gudstjänstlivet.

Samtidigt finns det en rad inre spänningar i texterna. Å ena sidan kan man konstatera att viljan att knyta an till den lutherska reformationen verkar vara stor. Detta märks dels i hur ofta man refererar till "evangelisk-luthersk tradition", dels hur positivt det lutherska uppfattas vara. Å andra sidan gör det faktum att kritiska följdfrågor sällan ställs till materialet att de olika begreppen blir mycket oprecisa. Även rent språkfilosofiskt inbjuder begreppen "igenkännande", "folk", "nutida", "folkspråk" med flera till en rad olika tolkningar som omöjliga kan förenas. Exempelvis redovisas Britt G. Hallqvists varning för språklig torftighet och hennes påpekande att gudstjänstens språk i direkt mening aldrig kan uppfattas av alla, utan att detta ställs i relation till handboksgruppens allmänna vilja att göra gudstjänstens innehåll allmänt igenkänningsbart. Detsamma gäller spänningen mellan gruppens strävan att behålla "traditionell kyrkomusik" (trots att detta uttryck aldrig förklaras), som är välkänd för dem som ofta besöker en gudstjänst, och det faktum att författarna säger rakt ut att den traditionella musikens omfattning måste minskas för att bereda rum för vår tids musik.

Den svenska reformationen

1971 års utgåva av *Laurentii Petri kyrkoordning* (förkortas KO 1571) innehåller en rad viktiga uppsatser som kastar ljus över flera av de frågor som handboksförslaget aktualiserar. Av utrymmesskal ska vi här begränsa oss till att studera KO 1571 som exempel på svenskt evangelisk-lutherskt gudstjänstliv i reformationens inledning. Därigenom får vi en bred ingång i en av den svenska reformationens allra viktigaste skrifter, som också innesluter tidigare reformer på liturgins och kyrkorättens områden. KO 1571 uttrycker Svenska kyrkans ekumeniska särställning, vilket gör den extra intressant eftersom den

därigenom delar handboksförslaget ekumeniska strävan. Även om texten kallas för kyrkoordning har den sin egen tids typiska prägel, vilket gör att den innesluter resultat av nyligen genomförda liturgiska och kyrkorättsliga reformer, samtidigt som den innehåller pastorala råd av olika slag. Därutöver har den en hög teologisk ställning, eftersom gudstjänstböckerna fram till Uppsala mötes beslut år 1593 var de enda officiellt antagna lutherska texterna i Sverige och KO 1571 i mötesbeslutet år 1593 tillerkändes ett avgörande inflytande som traditionens bevarare och därmed till sitt trosinnehåll alltjämt är en del av Svenska kyrkans bekännelse.¹⁷

En viktig bakgrund till KO 1571 är att Gustav Vasa under 1530-talet blev mycket försiktig i sin strävan att reformera kyrkan, eftersom han fick rapporter om den radikalreformatoriska rörelsens uppror i Tyskland. Som en följd av denna försiktighet värnade han om latinska mässor och handböcker. Allt talar för att Laurentius Petri var mycket väl underrättad om arbetet med evangeliska kyrkoordningar i Tyskland och att man med stor sannolikhet kan ringa in en handfull kyrkoordningar som han hade framför sig i sitt eget arbete. Johannes Brenz stora kyrkoordning från år 1553 var hans främsta källa. Slutresultatet av Laurentius Petri handboksarbete kan beskrivas som en syntes mellan de tyska förebilderna och svensk medeltida tradition. I sitt gudstjänstideal åberopar han ofta ”plägseden”, den sedvänja som varit rådande i Sverige sedan medeltiden.¹⁸

Under reformationstiden fanns en liten, men principiellt viktig, skillnad mellan östnordisk (sverigefinsk) och tysk handbokstradition. Skillnaden märks på hur frågor om *adiafora* och ”nyttiga” och ”nöd-

---

17 Se främst Andréén 1971, s. 278 och 293. Andréén påpekar att det var i linje med tysk som Laurentius Petri lät orden från 1 Kor. 14:40, ”Låt allt ske värdigt och med ordning”, vara vägledande för hela kyrkoordningen, särskilt i de frågor som hade med liturgin att göra. Förutom de redan tidigare redovisade yttrandena om KO 1571 kan nämnas att Ragnar Holte i uppsatsen ”Laurentius Petri och gudstjänsten” skriver att KO 1571 ”kan betecknas som Laurentius Petris testamente vad gäller gudstjänstfrågor”, se Holte 2004, s. 83. Nämnas kan också Lars Eckerdals och Per Erik Perssons yttrande att svenskarna, liksom tyskarna, ”återknyter till tiden före kyrkosplittningen, men de väljer att åberopa 1571 års kyrkoordning och 1572 års konciliedekret för sitt bejakande av det svenska kyrkolivets levande trostradition”. Se Eckerdal & Persson 1993, s. 163f.

18 Kjellerström 1971, s. 202f och 211f.

vändiga” kyrkliga bruk hanteras. Den tyska traditionen har en mycket smal syn på vad som ska anses som ”nödvändigt” (latinets *necesse est*), vilket får som konsekvens att endast det som krävs för frälsningen, det i direkt mening salighetsbringande, anses vara ”nödvändigt”. Till skillnad från den tyska linjen förhåller sig KO 1571 i långt högre grad bejakande till *adiafora*. Allt som tjänade församlingen ”till förbättring” ansågs vara ”gamla goda sedvänjor”, som borde behållas. Detta gällde inte endast det verbala utan liturgins språk i vidare mening, eftersom det kunde tjäna uppbyggelsen genom att vara tydbart och ge tydning. ”Nödvändigt” kom därför i den svensk-finska traditionen att användas för allt som ansågs ”nyttigt” (*utile* i CA).¹⁹

Olika språk

I likhet med den tyska situationen fanns det i 1500-talets Sverige en uttalad strävan att stärka nationens eget språk, svenskan.²⁰ I KO 1571 betonas vikten av folkspråk särskilt beträffande predikan:

Så är ock gott at Predicarenar wänia sigh til at tala retta Swensko, och bruka the ord som alment kunnog äro. Ty ther man fremmande ord bruka wil, såsom monge göra pläga, förbijstrar man the eenfalligha, som sigh på sådana ord intet förstå kunna, Och lychtas så ther medh, at the fögho förbättring kunna haffua aff thet som talat warder. Ther til warder ock vårt Swenska måål förkrenckt och förwandlat genom sådana sett, thet icke heller

---

19 Eckerdal 2007, s. 82ff. Eckerdal konstaterar att Laurentius Petri, när han lät orden från 1 Kor. 14:40 vara vägledande för hela kyrkoordningens struktur, stod i en tradition som utgick från Wittenberg och som också präglade den tyska traditionen. Utifrån 1 Kor. 14 motiverades dels studier i kyrkans och teologins traditionella språk, dels principen om att fira gudstjänst på folkspråk.

20 Frågan om språklig mångfald har tagits upp i en rad kyrkovetenskapliga skrifter under de senaste åren. Se till exempel Christer Pahlmlads doktorsavhandling *Mässa på svenska*, som tydligt visar att latinet hade en stark ställning i senmedeltida svenskt kyrkoliv, inte enbart hos dem som var kunniga i latin. Motståndet mot reformer till folkspråkets fördel kom i flera fall från ”det enkla folket” självt. Vidare har Ralf Thiedemann i uppsatsen ”Var och en hörde just sitt språk talas” och Christopher Meakin i uppsatsen ”Att ’bryta’ i gudstjänsten” ur olika perspektiv redogjort för och utvärderat Svenska kyrkans nuvarande arbete beträffande två- och mångspråkiga gudstjänster.

haffuer nytto medh sigh, helst när thet skeer j otrengha måle, ther wij sielffue haffue jw så godh ord, som the fremmende wara kunna.²¹

Som vi ser i citatet är skälen för ”retta Swensko” för det första att alla i församlingen ska kunna nå ”förbättring”. Detta anspelar på 1 Kor 14, där det talas om att alla ska få uppbyggelse. ”Förbättring” och uppbyggelse var alltså begrepp som vid denna tid uppfattades närmast som synonyma. Vid sidan om detta bibliskt grundade argument anar vi dessutom en strävan efter att stärka nationalkänslan genom att prästerna använder ett alltmer enhetligt språk och undviker influenser från danskan, tyskan och latinet som var så vanliga i Sverige i början av 1500-talet.²²

Detta innebär inte att strävan att undvika latin är konsekvent. Tvärtom bejakas latinets betydelse för att bevara och förmedla insikter och goda traditioner från tidigare stadier i kyrkans historia. Redan citatet ovan hade en öppning för främmande ord, nämligen när sådana ord har en ”nyttto medh sigh”. Följande citat illustrerar tydligt de fall en sådan nytta anses föreligga:

På Landzbygdenne må wäl Messan altijdh och allsammans hållas på Swensko. Men på thet man skal icke synas wilia platt förachta thet Latiniska tungomålet, eller lata thet platt falla, hwilket doch alla Clerker behöffua och kunna moste, måga ock så några Latiniska songer, så wäl j Messonne som j andra Tijdher, brukadhe warda, besynnerliga j Städerna ther Scolar äro, på stora Högtidhes daghar eller Apostla daghar.²³

Den rimligaste tolkningen av följande citat är att alla församlingars gudstjänstliv i Sverige mot 1500-talets slut var tvåspråkigt. I städerna dominerade latinet och svenskan kom fram i predikan och enskilda församlingssånger. På landsbygden var gudstjänsten normalt på

---

21 KO 1571, s. 32.

22 Se Holm 1971.

23 KO 1571, s. 90.

svenska, men vid vissa högtider förekom omfattande latinska inslag i sångerna.²⁴

Musik

Frågan om musikens teori och funktion som ett språk tas inte upp till behandling i KO 1571. Nyordningen med svenska sånger infördes med argumentet att ”folket må ock hava därpå något förstånd och sig därav förbättra”.²⁵ Även detta argument går tillbaka på 1 Kor 14 och dess budskap om styrkorna i såväl det begripliga som det initialt obegripliga språket. Samtidigt behölls stora delar av den medeltida sångtraditionen i städerna. Också detta motiverades med pedagogiska skäl; de blivande prästerna måste få övning i latin! Folke Bohlin hävdar med bestämdhet att KO 1571 inte har som liturgisk princip att svenska kyrkovisor bör ersätta det latinska mässpropriet, utan att det är påfallande att KO 1571 inte med ett ord antyder att folket brukade eller ens borde uppmanas att sjunga med i psalmerna vid gudstjänsterna i kyrkan. Att en svensk psalm ersätter en latinsk introitus innebär alltså vid denna tid inte en utökning av församlingssången. Även det svenska alternativet sjöngs av kören. Församlingen var visserligen fri att stämma in i de svenska sånger som sjöngs från koret, men deras aktiva del i sången var inte en prioriterad reform. När lekfolket senare

---

24 Se till exempel KO 1571, s. 102: ”Men effter thet all ting bör skeep til förbättring j Församblingenne, såsom Paulus lærer, skola sådana Loffsonger eller Kyrketidher, icke altijdh eller allasammans skeep på Latijn, såsom sedher haffuer warit, vthan på thet folcket må ock haffua ther på någhot förstånd, och sig ther aff förbättra, skola stycker ther aff, serdeles the som beqwemligast äro, siungas på Swensko. Men effter thet S. Paulus ock j sin tijdh tilstade fremmande, doch någhrom aff Församblingenne kunogh, tungomål. Så mågha ock än nu några Latiniska songer medh ibland sungne warda, för theras skul som thet Latiniska målet kunna eller ock lära skola.” Ett annat exempel på hur angelägen Laurentius Petri är om att latinet ska bevaras finner på s. 187, där det står att skolmästaren ska övervaka eleverna så att dessa ständigt talar till varandra på latin och att han ska bestraffa dem om han hör att de talar till varandra på svenska. Se också s. 178. Birgit Stolt noterar att KO 1571 anbefaller kroppsspråk och överlag värnar om trons emotionella sida, *affectus*. Uppsala möter beslut år 1593 kan däremot tolkas som en förslut för Laurentius Petri språkuppfattning, som låg mycket nära Luthers. Istället började allt som inte var verbalt och kontrollerbart att misstänkas, vilket fick som konsekvens att en ceremonifientlig syn på liturgin blev dominerande. Stolt 2004, s. 55–59. För en mer detaljerad analys av gudstjänstlivets tvåspråkighet, se Pahlmblad 1998, s. 65–78.

25 Bohlin 1971, s. 294–297. Citatet står i sin helhet på s. 297.

började lära sig sjunga psalmer i kyrkan var det just genom att stämma in i det som de hörde kören sjunga före.²⁶

I skolelevernas utbildning hade musiken en stark ställning. Även om musikens självständiga roll inte tas upp till diskussion betonar KO 1571 ofta den gemensamma sångens pedagogiska betydelse:

Then sedhen haffuer altijdh och aff ålder warit j Christenhetenne, at man vthi alla Församblingar haffuer plägat läsa och siunga Psalmer, Hymner och andra Loffsonger, til een öffning vthi Gudz ord.²⁷

Det här citatet kan ge intryck av att musiken enbart har en funktionell roll, i ”träningen” av Guds ord. Med tanke på den höga ställning som människans umgängelse med Guds ord hade vid denna tid bör vi dock se citatet som en indikation på hur människan succesivt återfår sitt rätta och sanna väsen när hon umgås med det kristna budskapet i musikalisk tappning. Kol. 3:16, som citat ovan anspelar på, tolkades ofta i ljuset av 1 Kor 14. Vi kommer senare att se tydligare exempel på detta tänkande i den tyska lutherdomen. Dessutom är det ju tydligt att själva grundsträvan i citatet ger uttryck för en vilja att ansluta till en gammal och god tradition som samlar hela kristenheten.

Nattvardsberedelse

Laurentius Petri uppmanar prästerna att ofta predika över katekesen och den kristna trons grundläggande läror.²⁸ För honom är nattvardsfirandet indraget i ett liturgiskt skeende där undervisning från predikstolen och granskning av den enskilda kristna människans tro är de båda konstanterna, vilka båda kan ta sig något olika uttryck beroende på omständigheterna. Det anges att predikan är särskilt viktig vid mässa, så att folket därigenom lär sig att förkunna Herrens död, vilket är en förutsättning för att man ska kunna gå till sakramentet

---

²⁶ Bohlin 1971 s. 297–300.

²⁷ KO 1571, s. 102.

²⁸ KO 1571, s. 29.

på det sätt som Gud vill. Alla som vill ta emot nattvarden ska därför förhöras av prästen i förväg och som grund för detta förhör anges ”katekesen”, ett uttryck som vid denna tid troligen avser katekesens huvudstycken (Dekalogen, Credo, Fader vår, möjligen även dopet, nattvarden och hustavlan) och inte en särskild utgåva av katekesen. Samtidigt anges att prästerna vid nattvardsfirande alltid ska vara i kyrkan minst en halvtimme i förväg, ifall någon i församlingen vill gå till skrift.²⁹

Vi ser alltså att det i KO 1571 nämns flera olika exempel på hur prästerna före nattvarens firande kunde förbereda dem som ville delta i kommunionen. Frank Senn betonar att avsnitten om kyrkotukt, syndabekännelse och absolution föregår och hör nära samman med nattvarden i KO 1571: ”Indeed, one is struck by the fullness of the emphasis on confession and absolution and on church discipline in the Swedish Order”.³⁰

Den tyska reformationen

Beträffande den tyska reformationen kommer vi att rikta fokus mot en rad olika skrifter, av vilka de flesta har en hög ställning som normerande för luthersk tro, antingen genom att de antagits som bekännelseskrifter inom de lutherska kyrkorna eller genom att de är mässor som Martin Luther sammanställt som resonerande förslag kring hur missalets mästext kunde utföras. Några av texterna är visitationsordningar skrivna av Luther och Phillipp Melanchthon. Den sammantagna bilden från dessa texter kan därför jämföras med den bild som vi ovan fått av den svenska reformationen i KO 1571. Vi kommer också att lyfta fram ett antal mer detaljerade exempel på olika aspekter av gudstjänstidealet.³¹

29 KO 1571, s. 34 och 70f.

30 Senn 1997, 415.

31 Genom att rikta fokus mot den lutherska reformationens giganter ger vi indirekt ett visst företräde åt den så kallade ”Wittenbergtraditionen”. Givetvis fanns det en rad andra liturgiska traditioner, exempelvis Nürnbergtraditionen, inom de lutherska kyrkorna vid denna tid. Vårt studium gör därför inte anspråk på att ge fullödlig bild av den tyska reformationens liturgiska tänkande, utan syftet är att rikta fokus mot texter och personer som fått en dominerande ställning i den lutherska dogmbildningen.

Språk

I den tyska kontexten befarade Martin Luther att en renodlat tyskspråkig gudstjänst kunde medföra en ytlig ordförståelse, där den djupare förståelsen i hjärtat saknas. Birgit Stolt har i en rad olika publikationer försökt korrigera den vanliga missuppfattningen att tidiglutherskt kyrkoliv endast var inriktat på intellektets bearbetning av den kristna tron. År 1523, när flera andra reformatorer var i full färd med att skriva tyska mässor, valde Luther att sammanställa en mässa på latin, *Formula Missae*, samtidigt som han avskaffade den tyska mässa som införts i Wittenberg medan han själv vistades i Wartburg. De skäl som Luther hade för en latinsk mässa var närmast identiska med dem vi funnit hos KO 1571; latinet skulle bevaras för de redan latinkunnigas skull, i städerna och på de stora högtidsdagarna, samt inte minst för att skolpojarna skulle växa in i kyrkans traditionella språk.³²

Luthers inställning var att intellektet och emotionerna hör nära samman i bearbetningen av det som hörs i gudstjänsten. För honom var det tyska språket i sig inte någon garanti för en rätt förståelse på ett djupare plan. Mot bakgrund av den tyskspråkiga mässans risk att leda till en rent ytlig ”förståelse” hävdade han att inte ens instiftelseorden i mässan behövde vara på folkspråk. Det enda som krävdes var att man i förväg hade predikat på tyska och undervisat om ordens innebörd så att församlingen kunde förstå dem, ”ha dem i hjärtat”, när de deltog i kommunionen. Stolt hävdar därför med bestämdhet att Luthers betoning av folkspråket för församlingens gudstjänst har blivit missförstådd och överdriven i många nutida tolkningar. Istället bör Luther ses som en övertygad anhängare av språklig pluralism i gudstjänstfirandet.³³

I Augsburgska bekännelsen, artikel 24, knyts frågan om folkspråk explicit samman med frågan om hur folket ska förberedas för nattvarden. Här, liksom många gånger tidigare, ser vi hur reformatoriska röster kommer tillbaka till 1 Kor. 14 då det är fråga om beredelse inför nattvard, musik och frågan om ”flerspråkighet”:

---

³² Stolt 2007, s. 140.

³³ Stolt 2007, s. 140–142.

Mässan bibehålles nämligen hos oss och frisas med den största vördnad. Nästan alla övriga bruk vid gudstjänsten iakttagas även utom det att på några ställen jämte de latinska sångerna förekomma tyska sånger, vilka tillagts till folkets undervisning. Ty yttre gudstjänstformer behövas framför allt till de olärdas undervisning. Icke blott Paulus bjuder, att ett tungomål, som folket förstår, skall användas i kyrkan, utan så är stadgat även i mänsklig lag. Folket plägar därvid också gå till nattvarden, om gudstjänstbesökare finnas, vilka äro rätt beredda. Detta ökar även vördnaden och andakten vid den offentliga gudstjänsten.³⁴

I apologin till samma artikel slår dock Melanchthon fast att latinet behålls och att församlingarna normalt är tvåspråkiga, även om vissa församlingar använder mer latin, andra mer tyska.³⁵ I citatet ovan ska vi lägga märke till att de gudstjänstdeltagare som går till nattvarden skildras som en minoritet, men att deras kommunicerande anses fylla en funktion av vördnad för alla deltagare i den offentliga gudstjänsten. Vi kommer senare att diskutera den teologiska betydelsen i denna syn på den gudstjänstfirande församlingens olika grader av engagemang och deltagande.

---

34 BSLK, s. 91f. Se även SKB, s. 70. Översättningen i citatet är den som finns i SKB och för läsbarhetens skull används SKB:s översättningar genomgående vid citat i denna uppsats. Det är dock i första hand de tyska och latinska texterna som jag själv har använt mig av och som jag anför som stöd för mina tolkningar. Därför anges BSLK före SKB även i de fall en översättning från SKB anförts i den löpande texten. 35 BSLK, s. 350. Se även SKB, s. 265f: ”Då emellertid de kyrkliga bruken böra iakttagas, dels för att människorna skola få undervisning i Skriften, dels för att de genom Ordets upplysning må komma till tro och gudsfruktan och så även lära sig bedja – ty detta äsyfta de kyrkliga bruken – behålla vi hos oss det latinska språket för deras skull, som lära sig och förstå latin, och blanda in sånger på tyska språket, för att även menigheten må få undervisning och härigenom uppliva sin tro och gudsfruktan. Detta bruk har alltid funnits i församlingarna. Ty även om somliga församlingar of-tare, andra mera sällan inblandat i gudstjänsten sånger på tyska, så har likväl nästan överallt menigheten sjungit något på sitt eget språk.”

Musik

I fråga om musik är likheterna mellan tyskt och svenskt reformatoriskt tänkande stort, även om Martin Luther på några ställen kommer in på musikens väsen i en betydligt mer fundamental mening. Luther använde ibland kända visor för att skriva koraler och de nya församlingsskoraler som han författade på tyska hade ofta en undervisande karaktär, inte sällan i anslutning till katekesen. För honom var det viktigt att musiken och texten låg på samma nivå och talade ”samma språk”. Han var därför motståndare till dem som endast ersatte den latinska texten med tyska ord, utan att ta hänsyn till vilka konsekvenser det fick för samspelet mellan musik och ord. Samtidigt finns det flera vittnesmål om att Luther även personligen, hemma vid köksbordet, som regel musicerade med hjälp av kyrkoårets musik.³⁶

Luthers tankar om musikens djupaste ursprung hos Gud och dess väsen som konst kommer tydligast fram i ett antal förord som Luther skrev till sångböcker som gavs ut i Wittenberg. Här beskrivs musiken som en av Guds allra största gåvor som varit tillgänglig redan från skapelsen och människorösten som den allra högsta formen av musik. Musiken står direkt under Guds ord i rang och genom musiken, som berör människans alla tankar och känslor, lär man sig att prisa Skaparen. Samtidigt kan människans naturliga musicerande korrigeras och förfinas ytterligare när musiken utförs med lärdom och på ett riktigt konstfullt sätt. Då är det möjligt att smaka i förundran, men ändå inte begripa, Guds absoluta och fullkomliga visdom i hans underbara verk musiken.³⁷

Luthers principiella syn på musiken balanserar mellan å ena sidan

---

36 En omfattande och initierad beskrivning av Luthers förhållande till musiken ges i Leaver 2007. Det är på denna bok som den allmänna karakteristiken i detta inledande stycke bygger.

37 Luther 1538: ”Musicam esse unam, quae post verbum Dei merito celebrari debeat, domina et gubernatrix affectuum humanorum (de bestiis nunc tacendum est) quibus tamen ipsi homines, ceu a suis dominis, gubernantur et saepius rapiuntur. [...] Honorat eam ipse Spiritus sanctus, ceu sui proprii officii organum, dum in scripturis suis sanctis testatur, [...] Vbi autem tandem accesserit studium et Musica artificialis, quae naturalem corrigat, excolat et explicet, Hic tandem gustare cum stupore licet (sed non comprehendere) absolutam et perfectam sapientiam Dei in opere suo mirabili Musicae, [...]” Citatet står på s. 371f.

det faktum att hans reflektion är teologisk och förutsätter en Gud som både är orsak och mål för musiken och å andra sidan det faktum att musiken, även den som utförs i kyrkan, måste få ha en egen integritet och odlas som en konstform vilken som helst. Lärdom och konstfullhet höjer alltså kyrkomusiken så att den kommer närmare Gud. Musiken i församlingen grundas ofta på 1 Kor 14, med dess insisterande på det som ”bygger upp”, och Kol 3:16, där psalmsången knyts till församlingens reguljära undervisning. Luthers tanke är att den kristna läran på ett särskilt sätt kommer ”i svang” med hjälp av musiken. I sin ecklesiologiskt viktiga skrift *Om koncilierna och kyrkan* anges bönen eller lovprisningen som kyrkans sjätte kännetecken. Att andliga texter sjungs offentligt, i syfte att människor ska förstå den kristna tron och fördjupas i denna och vilja ”ändra sina vanor” är för Luther ett säkert kännetecken på att Guds kyrka är för handen.³⁸

Detta hantverk behöver grundläggas i tidig ålder och därför återkommer han ofta till vikten av god musikundervisning i skolan. När eleverna får en god utbildning i olika former av konst lär de sig att undvika de dåliga uttryck som finns inom varje konstform. Luther säger uttryckligen att han inte anser evangeliet står i kontrast till alla former av konst. En sådan uppfattning tillskriver han istället ”die Abergestlichen”, en grupp som stod radikalreformationen nära och som eftersträvade en exklusivt kristen tolkning av all konst.³⁹ Luther hävdar att alla konster, och i synnerhet musiken, gärna ska tas i tjänst åt den som har givit och skapat dem, Gud.⁴⁰ Det första lutherska hym-

---

38 Luther 1539, s. 641: ”Aber wir reden vom gebet und gesenge, das verstantlich ist, daraus man lernen und sich bessern kan, [...]” Se även Anttila 2013, s. 100–103, där det betonas att Luther ansåg att det faktum att kristna människor sjöng tillsammans markerade att de verkligen hör samman i teologisk mening.

39 Se Schwarz 1986, s. 141, där det betonas att Karlstadts kritik mot bilder och konstfull musik kopplas samman med att han i största allmänhet förordade en lekmannteologi i opposition mot universitetsteologins fortsatt starka inflytande på det lutherska kyrkolivet. Se även Anttila 2013, s. 93–96 och 202, där Luther, till skillnad från exempelvis Karlstadt, ser positivt på musikens förmåga att skapa sensorisk glädje och njutning och dess därmed hörande kapacitet att tolka och fördjupa den kristna tron. Att komponera är för Luther ett sätt att bära frukt som kommer andra till del. Anttila betonar också att förståelsen av musiken som en gåva av Gud kräver att man tar hänsyn till att musiken, liksom Guds ord, har till uppgift att driva bort djävulen.

40 Luther 1524: ”Auch das ich nicht der meynung bin, das durchs Euangelion sollten alle künste zu boden geschlagen werden und vergehen, wie ettliche abergeistlichen

nariet var mycket ambitiöst i konstnärligt hänseende med polyfona sättningar som skulle avhålla skolungdomarna från kärleksballader och ”köttsliga” sånger.⁴¹

Nattvardsberedelse

Det absoluta kravet på bikt med omnämnande av alla begångna synder före nattvardsmottagandet avskaffades av de lutherska reformatorerna. Samtidigt värjde de sig också mot de så kallade antinomisterna, som helt ville avskaffa lagens funktion i den kristna församlingen. I den saxiska visitationsordningen, som skrevs av Melanchthon och gavs ut år 1528 med ett förord av Luther, slås det fast att många talar mycket om syndernas förlåtelse, samtidigt som de säger lite eller ingenting om boten och ångern, vilka också är nödvändiga komponenter i den gudsfuktan som krävs för att man ska kunna fira nattvard på ett värdigt sätt. En rätt tro har tre delar: först ångern eller bedrövelsen, därefter tron och slutligen de goda gärningarna, vilka alla anses inneslutna i Dekalogen. Detta har en klar koppling till nattvardsfirandet på så sätt att det är viktigt att folket lär sig sakramentets nytta och hur man ska förbereda sig på ett lämpligt sätt. Därför är det viktigt att ingen släpps fram till sakramentet utan föregående prövning av prästen.⁴²

I Augsburgska bekännelsens apologi beskriver Melanchthon den balansgång mellan ”lagiskhet” och total frihet som det lutherska kyrkolivet hade att hantera beträffande det som ska anses vara en tillräcklig förberedelse inför firande av nattvard: ”Men hos oss föreskrives icke en viss tid för bikten, emedan alla icke vid en och samma tidpunkt kunna vara därtill lika beredda. Om alla komma på samma gång, skulle de icke kunna ordentligen förhöras och undervisas.”⁴³ Vi ser här att nattvardens beredelse i den tyska lutherdomen, liksom i

---

fur geben, Sondern ich wollt alla künste, sonderlich die Musica gerne sehen im dienst des, der sie geben und geschaffen hat.”

41 Anttila 2013, s. 136.

42 Luther & Melanchthon 1528, s. 199–201 och 213.

43 BSLK, s. 250. ”Sed certum tempus non praescribitur, quia non omnes pariter eodem tempore idonei sunt. Imo si accurant eodem tempore omnes, non possunt ordine audiri et institui homines.” Översättningen till svenska finns i SKB, s. 187. Se även s. 91 i BSLK (s. 70 i SKB).

den svenska, är fullt integrerad i församlingens allmänna undervisning. I sin bok om nattvarden understryker Yngve Brilioth att alla evangeliska kyrkoordningar från reformationen har ett krav på skriftermål före nattvardsfirande. Brilioth tolkar detta som ett uttryck för lutherdomens pedagogiska etos.⁴⁴

Handboksförslaget och den tidiga lutherdomen: En sammanfattande utblick

Ovan har analyserats hur handboksförslaget på tre områden (folkspråk/delaktighet, musikalisk genre och beredelse) åberopar sig på luthersk tradition. Uttrycken ”igenkännande” och ”varje människas behov av att känna sig bekräftad” går igenom samtliga de tre områdena, vilket visar hur mycket de här fenomenen har gemensamt, även om de till viss del också avser tre skilda diskussionsområden inom nutida teologi och kyrklig praxis.

Kopplingen mellan historia och nutid

Den tidiglutherska strävan efter att låta nästan alla moment i gudstjänsten ha ett utbildande syfte står redan på ett ytligt plan i ett visst spänningsförhållande till handboksförslagets strävan efter igenkännande och känsla av bekräftelse.⁴⁵ Givetvis har all god pedagogik inslag av igenkännande (eller snarare repetition) och bekräftelse, men för de tidiga reformatörerna var varje människas tillägnelse av det kristna budskapet en stor utmaning och livsuppgift. Ofta återkom de till det ecklesiologiskt viktiga avsnittet i 1 Kor 14 och pläderade för uppbyggelse och förbättring. Dessa begrepp fungerade för reformatörerna som en sammanbindande länk mellan den enskilda människan,

---

⁴⁴ Brilioth 1951, s. 192f.

⁴⁵ Handboksförslaget är på inget sätt unikt i sin övertygelse att enkel liturgi är ett framgångsrikt medel att uppnå öppenhet. Se till exempel Anders Björnbergs uppsats ”Allhelgonamässan”, där det redogörs för hur olika former av intresse- och nätverks-gudstjänster är ett växande fenomen inom Svenska kyrkan och att ”avskalad” liturgi ofta anses höra samman med en öppenhet i församlingssynen. Uppsatsen ingår i *Gudstjänstfolket*, en upplaga av SGL som på ett tydligt sätt uppmärksammar sambandet mellan liturgi och ecklesiologi, särskilt församlingssyn.

församlingen och den stora kyrkan som förenar alla kristna i alla tider.

Tungotalet i NT, exempelvis i 1 Kor 14, tolkades inom den tidiga lutherdomen huvudsakligen som syftande på latinet och i en mer härledd mening på allt som är gott men samtidigt svårtillgängligt och initialt främmande. I linje med logiken i NT bejakas dessa ”högre” erfarenheter som viktiga skatter som kyrkan är satt att bevara och få sin näring ifrån. Det sätt på vilket handboksförslaget sätter igenkännandet som ledord och ser mångtydiga sidor av liturgin som ett problem kan därför leda till att viktiga aspekter av människors natur inte får den ”näring” som de behöver för att kunna växa vidare på trons väg. Trots att syftet förmodligen är det rakt motsatta kan en gudstjänst byggd på handboksförslagets tänkande leda till att gudstjänsten anses mindre relevant på trons väg av nutidens och framtidens människor. I detta sammanhang verkar det finnas behov av en fördjupad reflektion kring begreppen igenkännande och inklusivitet, i syfte att undvika att gudstjänstens förnyelse i alltför hög grad sammanfaller med en förenkling där språkets mångtydighet huvudsakligen ses som ett problem och inte som en tillgång och väg till fördjupning.

Denna fokus på ”enkla erfarenheter” märks särskilt tydligt i såväl de inledande råden som de konkreta förslagen till förböner i förslaget. Med formuleringar som ”Ge oss det vi behöver för att leva och stärk vår vilja att dela med oss till dem som har det svårt. [...] Sänd oss till dem som behöver omtanke och stöd. Låt oss bli till välsignelse för andra”⁴⁶ tar förslaget upp önskningar som de flesta människor, oavsett tro och livsåskådning, bär på. Samtidigt har bibliska formuleringar och specifikt kristen vägledning om det som är livsnödvändigt, till stöd och till välsignelse, i mycket hög grad utelämnats.

Britt G Hallqvist tar i sin tidigare nämnda utredning om det liturgiska språket upp att ”ordens inflation” riskerar att bli ett hinder för förståelse och gemenskap människor emellan i en ordrik tid. Hon hävdar vidare att en vanlig lingvistisk analys ofta kan vara en god hjälp för att skapa ett liturgiskt språk som kan uttrycka en verklig gemenskap. Liturgins språk måste vidare ha Bibeln som främsta källa, stå i ett

---

46 HBF 2012, s. 49–59. Citatet kommer från s. 53 (Förbön 2).

nära samband med teologin och dessutom vara av kollektiv karaktär. Deltagande i en högmässa ska därför vara en övning i trons umgängesformer och stil. ”Det kräver en viss ansträngning, en viss disciplin, för att uttrycka sig opportunt”. Med hänvisning till Gustaf Aulén vill hon lyfta fram det symboliska språket som ”trons modersmål”.⁴⁷ Hallqvist ansluter sig här till en rad viktiga insikter från tidig lutherdom som skulle kunna ha gett viktiga impulser till handboksarbetet. Betoningen av ett bibliskt influerat språk finns mycket tydligt i KO 1571 där det betonas att alla människor har ett behov av att dagligen fördjupas i Guds ord och att gudstjänsten, inte minst predikan, därför måste ha ett klart bibliskt innehåll, vilket i sin tur kräver att prästerna ägnar sig åt ingående bibelstudier.⁴⁸

I förslaget till kyrkohandbok (HBF) finns flera texter, ofta böner, där man valt vaga och allmängiltiga formuleringar i stil med ”Du är här – inte långt borta från någon av oss [. . .] Vårt ursprung och mål har vi i dig.”⁴⁹ och ”Ta emot mig enligt ditt löfte att inte överge någon som söker dig”.⁵⁰ I texter av detta slag skulle den tidiga lutherdomen med allra största säkerhet lyft fram bibliska exempel och hållit sig mycket nära Bibelns egna formuleringar. Man kan ana att handboksförslaget har valt bort denna väg därför att man velat finna formuleringar som är mer allmängiltiga. Rent pedagogiskt är dock knappast något vunnet med denna strategi eftersom formuleringarna i deras nuvarande form är mycket abstrakta. Visserligen kan man säga att man därigenom har undvikit den ”stötesten” och risk för affektiva missuppfattningar som ett konkret bibelställe skulle innebära. Samtidigt gör detta också att

---

47 Hallqvist 1974, s. 315ff. Citatet står på s. 329.

48 Se till exempel inledningen till KO 1571, s. 23–27.

49 HBF 2012, s. 28 (Inledningsord 1).

50 HBF 2012, s. 33 (Bön om förlåtelse 4). Det löfte som man anspelar på är sannolikt Jesusordet i Joh. 6:37 ”Den som kommer till mig skall jag inte visa bort” eller Luk. 11:10 ”Den som söker, han finner”. Oavsett vilket Bibelställe som avses borde man här låta gudstjänstfirarna möta Jesu eget yttrande istället för att förmedla samma budskap indirekt. Till saken hör att det sannolikt, i en normal gudstjänstfirande församling, finns en stor grupp personer som inte klarar av att göra denna uppsökning av konkreta Bibelställen på egen hand. Det praktiska utfallet av förslagets formuleringar blir därför en påfallande exklusivism, trots att syftet är att vara inkluderade. Även de föreslagna förbönerna på s. 52ff talar om existentiella frågor på ett kognitivt sätt, vilket förstärks genom att bibliska exempel ofta valts bort till förmån för mer generella formuleringar.

förslagen får en tämligen renodlat kognitiv karaktär där det affektiva undviks. Liksom Paulus tillät tungotal samtidigt som han värnade om begripligt tal, och liksom de första lutheranerna tillät latin samtidigt som de värnade om folkspråk, skulle man här rekommendera att bibliska exempel släpps fram även om deltagarnas reaktioner därigenom blir mer oförutsägbara. Dessutom finns ju möjligheten att i predikan eller genom andra förklarande moment ge stöd till deltagarnas tolkningar av dessa formuleringar.

Sättet att förhålla sig till gudstjänstens musik är egentligen endast en variation av detta grundläggande tema. Frank Senn tolkar Luthers mässordningar som en uppgörelse med traditionen från Andreas Karlstadt. I Luthers frånvaro i början av 1520-talet hade Karlstadt gått mycket hårt fram och gjort sig till ledare för en ikonoklastisk falang inom reformationen. Denna falang åberopade sig på Luthers namn, samtidigt som den i praktiken ville göra sig av med alla kyrkliga bruk som inte hade en tydlig instiftelse i Bibeln.⁵¹ Att skilja den ikonoklastiska falangen från den evangelisk-lutherska är förstås inte gjort i en handvändning, eftersom argumenten på ytan kan se ganska lika ut i en del frågor. De kyrkoordningar och liknande texter från reformationens inledning som vi ovan har studerat visar dock tydligt att såväl den svenska traditionen, med dess ekumeniska särprägel, som den tyska hade en klar agenda för hur kyrkans traditionella liturgiska bruk skulle leva vidare i evangelisk skepnad. Därigenom kunde också en intellektualisering på affekternas bekostnad undvikas under de första generationerna av lutherskt kyrkoliv.

Handboksförslaget tar sin utgångspunkt i människors olika ”musikaliska preferenser”. Det bör nog övervägas om inte detta sätt att resonera riskerar att ytterligare späda på ett konsumistiskt förhållnings-sätt till gudstjänstfirande. Hos Luther har vi sett att musiken är viktig för att budskapet i gudstjänsten ska kunna tolkas i hela sitt djup. Vi såg också att den gemensamma sången fungerade som ett kännetecken på Kristi kyrka, när de församlade ber om djupare insikt i den kristna tron och förändrade vanor. Bakom förslagets formuleringar anar man

---

⁵¹ Senn 1997, s. 275.

däremot ett tänkande där själva budskapet är färdigformulerat redan i texterna och musikens enda roll är att ”sälja in” detta färdiga budskap till ”så många som möjligt” av gudstjänstdeltagarna.⁵² Bortsett från att också detta är ett uttryck för en oluthersk intellektualisering på affektionens bekostnad innebär det en legitimering av en konsumistisk syn på musik och kultur i allmänhet, vilket är raka motsatsen till det som man i flera texter säger sig vilja företräda. Uttryckt med historiska termer kan man säga att flera av förslagen påminner mer om Karlstadts bildstormande än om Luthers och Laurentius Petri balanserade strävan efter folkspråkighet med bevarande av kyrkans traditionella liturgiska trösklar i form av rit, musik, konst och svårförståeligt språk.

För att kunna använda ”evangelisk-luthersk tradition” som ett välpreciserat begrepp verkar det vara nödvändigt att man tydligt deklarerar hur man förhåller sig till teologihistoriska argument samt till olika lutherska kyrkor och teologier som idag verkar för att rekonstruera luthersk tradition. Diskussionen leder därmed vidare till frågan vilken kyrka det egentligen är vi ser framför oss när vi talar om den lutherska traditionen och på vilka grunder vi föreställer oss just denna kyrka. Strängt taget är detta frågor som behövde besvaras redan innan en kyrkohandbok utarbetades. Handboksförslaget skulle alltså behöva göras om från grunden, det vill säga redan beträffande de teologiska grundprinciperna.

Ecklesiologi som ett sätt att rekonstruera tradition

Avery Dulles, som författat det kanske allra mest kända standardverket inom ecklesiologi, *Models of the Church*, hävdar att en balanserad ecklesiologi bör se kyrkan som institution, gemenskap, sakrament, härold, tjänare och lärjungaskola. De flesta kyrkotraditioner betonar vissa aspekter mer och andra aspekter mindre. Handboksförslaget bevarar den traditionella lutherdomens betoning av häroldsfunktionen, med dess starka betoning på förkunnelsen av Guds ord, men det har

---

⁵² Se till exempel HBFf 2012, s. 36f, där det sägs om musiken att den ska vara av ett slag som gör ”att så många som möjligt känner igen sig själva, sina erfarenheter och sina gudsbilder i den”.

också tydliga drag av institutions- (i folkkyrklig mening), gemenskaps- och tjänarperspektiv. Dulles tar upp de risker som finns i varje perspektiv och med hjälp av dessa kan vi reflektera vidare kring hur den tidiga lutheromens insikter skulle kunna berika handboksarbetet teologiskt.⁵³

Om vi tar den kyrka som kommer till konkret uttryck i handboks-förslaget och låter den utmanas av Dulles ecklesiologiska tänkande är det alltså frågan om att dels stärka kyrkans aspekter av sakrament (där kyrkan framträder som ett synligt tecken på Guds nåd i en värld som är i behov av återlösning) och lärjungaskola (där medlemmarna tränas att fullgöra kyrkans uppdrag), dels om att hantera det som kan bli negativa följder av en tydlig betoning av häroldsfunktionen, nämligen att orden som används blir formelartade när de används i en kontext som är starkt skild från deras ursprungskontext, att Bibeln tolkas frikopplad från kyrkans tradition och att orden inte fullföljs i handling. I samtliga dessa aspekter finns flera viktiga teologiska resurser i den tidiga lutherdomens kyrkliga ideal och praxis.

Begreppet ”tradition” problematiseras inte i handboks-förslaget, trots att stora delar av nutida teologi handlar om frågan om traditionernas existens i den kristna tron och inom kyrkorna. Samtidigt har vi sett hur KO 1571 och de tyska reformationstexterna just genom att tolka traditionen teologiskt kunde precisera sin egen ståndpunkt, såväl kritiskt som konstruktivt i förhållande till tidigare traditioner. Mycket talar därför för att kyrkoordningar och handbokstexter borde ses som angelägna redskap för att tolka den tradition som man står i.

I nutida teologi skildras ofta frågan om ”kroppen” som ett problem för luthersk teologi. Som ett exempel på detta från svenskkyrklig

---

⁵³ Dulles 1987. Risken med ett över- eller felbetonat institutionsperspektiv är att kyrkan blir ekumeniskt ointresserad och monopolitisk. På samma sätt finns det risker med gemenskapsperspektivet; att förhållandet mellan kyrkans andliga och synliga dimensioner blir fördunklat och att kyrkan reduceras till en social impuls, med sakramentsperspektivet; att kyrkans yttre mission inte identifieras på ett tydligt sätt, med häroldsperspektivet; att ord kan bli formelartade och man inte tydligt kan veta vad som är förenande och vad som är åtskiljande. Slutligen har också tjänarperspektivet sitt problem; att man knyter sig (medvetet eller omedvetet) för hårt till politiska strömningar och sekulära värderingar med konsumism och sekularisering som följd.

kontext kan nämnas Jan Eckerdal, som ägnar ett helt kapitel i sin avhandling åt att diskutera Kristi kropp. Han lanserar uttrycket ”huvudfoting” för att sätta fokus på hur man i en folkkyrkokontext riskerar att få en ensidigt intellektuell förståelse av den bibliska Kristi-kroppsmetaforen.⁵⁴ Utifrån ett liturgihistoriskt perspektiv kommer Christer Pahlmblad till en liknande slutsats, eftersom han hävdar att såväl lutherdomen som kalvinismen ärvde senmedeltidens problematiska åtskillnad mellan å ena sidan den sakramentala kroppen i eukaristin och å andra sidan kyrkan som Kristi kropp. Enkelt uttryckt hävdar Pahlmblad att lutheranerna bevarade den realpresentiska kroppen i nattvardselementen på bekostnad av en kroppsförståelse av kyrkan. Sett till den konkreta undervisningen i samband med nattvardsfirandet odlades därför ett individualiserat förhållningssätt till sakramentet i de lutherska kyrkorna.⁵⁵

Om man på basis av de ovan studerade källorna från den tidiga lutherdomen ska försöka rekonstruera ett svar på den kritiska utvärderingen beträffande intellektualism och individualism som görs enligt Dulles modell bör man uppmärksamma alla de områden där en liten grupp av församlingen på olika sätt ”betjänar” församlingen som helhet. Prästen som betjänar lekmännen med ord och sakrament är ett typiskt lutherskt exempel, vilket också har gott stöd i källanalysen. Men också kören som inspirerar de vanliga gudstjänstdeltagarnas sång är ett viktigt exempel på samma fenomen, liksom kommunikanternas roll att med CA:s ord öka ”vördnaden och andakten vid den offentliga gudstjänsten”.

Nattvardsfirandets offentlighet ses av Brilioth som en styrka och som ett tecken på hur lutheranerna under reformationen återupptäckte gemenskapstanken.⁵⁶ Att en mindre grupp i församlingen ”går före” i olika delar av gudstjänstfirandet syftade under reformationen till hela församlingens uppbyggelse eller ”förbättring” med KO 1571:s ord. Särskilt med tanke på den syn på beredelse och kyrkotukt som genomsyrade KO 1571 och som Senn uppmärksammar som närmast

---

⁵⁴ Eckerdal 2012, s. 257ff.

⁵⁵ Pahlmblad 2004, s. 136ff.

⁵⁶ Brilioth 1951, s. 149 och 176.

unik borde skillnader mellan olika församlingsmedlemmars grad av aktivitet i gudstjänsten kunna ses som en styrka i evangelisk-luthersk tradition. Om man hade kunnat utveckla en teologi för hur dessa historiska byggstenar kan praktiseras i nutiden skulle också ett nattvardsfirande med allvar i beredelsen och i den realistiska förståelsen av Kristi närvaro i elementen kunna bli viktiga steg på vägen när lutheraner antar utmaningen från Dulles och återupptäcker spår av kyrkan som sakrament och lärjungaskola i det tidiglutherska kyrkolivet.

Summary

Liberation in the Vernacular

Language and Ecclesiology in Reformation Church Orders and the Proposed Kyrkohandbok for the Church of Sweden

In the proposed *Kyrkohandbok* (worship book), the concept “Evangelical-Lutheran tradition” is often used as an argument for the changes in liturgy that the proposal wants to introduce. Three aspects of this argument have been studied in this article: language, music and the preparation before communion. The proposal claims that a vernacular language (including the language of music) and a high level of recognisability in the liturgy express basic Lutheran convictions. The formula *simul iustus et peccator* is interpreted as an argument against the traditional practice in the Church of Sweden, that the person who receives Christ in bread and wine must first have made his confession (normally in public together with the whole congregation, using a general formula that everyone reads). It is claimed that all people are both sinners and saints and that they therefore need to have their immediate access to God confirmed, without a previous confession of sins. An important ecclesiological consequence of this interpretation is that the Church mainly gets the role of confirming the secular experiences that individuals in the worshipping community have made.

In the article, the Swedish liturgical tradition from the Reformation is studied on the basis of the Church Order of Laurentius Petri from 1571. The Swedish tradition differs from the German, since the liturgical books were the only officially recognised Lutheran documents

until the year 1593, when Sweden became an explicitly Lutheran country and accepted the *Confessio Augustana*. The Church Order of Laurentius Petri shows that early Lutherans mostly continued the liturgical life inherited from the medieval church. 1 Corinthians 14 was interpreted as an exhortation to the church to “talk intelligibly”, which it does when vernacular language is used, and at the same time also to allow the incomprehensible language of the Holy Spirit, which is spoken when Latin is used. This use of a “higher” language is seen as uniting the local congregation with the universal church.

Both Swedish and German Reformation texts show that the preparation before communion had an important pedagogical function, for both the individual and the congregation as a whole. There are also several parts of Luther’s theological writings that show how he regarded music as an important gift of God that has to be practised with erudition and in a highly artistic way. For Luther, this view of music was an important difference between his thinking and the more radical view that was held by Karlstadt and his iconoclastic or “*abergeistlichen*” fellows.

The conclusion of the article is that the proposed handbook has to be thoroughly revised if it is to do justice to the original Lutheran thinking on language, music and the preparation before communion. The changes have to be made for both logical and historical reasons, since many of the concepts that are used in the proposal are vague and therefore function more as a way of legitimizing a certain interpretation than as balanced tools for implementing the original Lutheran views. In order to make “Evangelical Lutheran tradition” a more useful and practical concept in theological work, the article concludes with a discussion of some important aspects of Lutheran ecclesiology that are often described as weaknesses in Lutheran theology, such as individualism and the invisibility of the church. These claimed weaknesses are clearly present in the proposal. At the same time, original Lutheran thinking provides a range of constructive ideas on how these issues can be handled.

Käll- och litteraturförteckning

- Andrén, Carl-Gustaf, 1971, "Ärliga och skickeliga". *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. av Sven Kjällström, s. 278–293. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.
- Anttila, Miika E., 2013, *Luther's Theology of Music. Spiritual Beauty and Pleasure*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Björnberg, Anders, 2005, "Allhelgonamässan i Katarina församling, Stockholm. Reflektioner kring församlingssyn och liturgi i storstadens miljö". *Gudstjänstfolket. Församlingssyn och liturgi = Svenskt Gudstjänstliv* 80, s. 11–21.
- Bohlin, Folke, 1971, "Någraha sång". *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. av Sven Kjällström, s. 294–301. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.
- Brioth Yngve, 1951, *Nattvardens i evangeliskt gudstjänstliv*. 2. uppl. Stockholm: SKDB.
- BSLK = *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, 1952. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession 1930. 2. verbesserte Auflage. Göttingen [senare upplagor med samma paginering finns].
- Cavanaugh, William T., 1998, *Torture and Eucharist. Theology, Politics, and the Body of Christ*. Oxford: Blackwell.
- Dulles, Avery, 1987, *Models of the Church*. 2. ed. Dublin: Gill & Macmillan.
- Eckerdal, Jan, 2012, *Folkkyrkans kropp. Einar Billings ecklesiologi i postsekulär belysning*. Skellefteå: Artos.
- Eckerdal, Lars, 1987, "'Församlingen till förbättring'. Reformatoriskt bruk av 1 Korinthierbrevets kapitel 14". *Kyrka och universitet. Festskrift till Carl-Gustaf Andrén*, s. 91–112. Stockholm: Verbum Förlag AB.
- Eckerdal, Lars, 2007, "Kommunionsång i Svenska kyrkan". *Hjärtats tillit. Trosförmedling i luthersk tradition = Svenskt Gudstjänstliv* 82, s. 82–130.
- Eckerdal, Lars & Per Erik Persson, 1993, "Kommentarer". *Confessio fidei. Uppsala mötes beslut 1593 om Svenska kyrkans bekännelse*, s. 141–178. Stockholm: Verbum Förlag AB.
- Hallqvist, Britt G., 1974, "Det liturgiska språket". *Svenska kyrkans gudstjänst. Bil. 1, Gudstjänst i dag – Liturgiska utvecklingslinjer*, utg. av 1968 års kyrkohandboks-kommitté, s. 315–360 (SOU 1974:67). Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- HBF = *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan, Del I. Förslag* (Svenska kyrkans utredningar, 2012:2). Uppsala.
- HBFF = *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan, Del I. Förklaringar till Förslag* (Svenska kyrkans utredningar, 2012:2). Uppsala.
- Holm, Gösta, 1971, "Några huvuddrag i Kyrkoordningens språk". *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. av Sven Kjällström, s. 331–346. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.
- Holte, Ragnar, 2004, "Laurentius Petri och gudstjänstsången". *Laurentius Petri och svenskt gudstjänstliv = Svenskt Gudstjänstliv* 79, s. 64–94.
- Kjällström, Sven, 1971, "Laurentius Petri kyrkoordning 1571–1971. Tillkomst och användning". *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. av Sven Kjällström, s. 201–277. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.
- KO 1571 = "Den svenska kyrkoordningen", i *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utg. av Sven Kjällström, s. 1–200. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.

- Kyrkan som sakrament. En rapport om kyrkosyn.* Stockholm: Stockholms katolska stift och Svenska kyrkans centralstyrelse, 1999.
- Leaver, Robin A., 2007, *Luther's Liturgical Music. Principles and Implications.* Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans.
- Luther, Martin, *Die Vorrede des Wittenberger Gesangbuches von 1524.* WA 35, s. 474-475.
- Luther, Martin, *Praefatio zu den Symphoniae iucundae.* 1538. WA 50, s. 368-374.
- Luther, Martin, *Von den Konziliis und Kirchen.* 1539. WA 50, s. 488-653.
- Luther, Martin & Melanchthon, Phillipp, *Unterricht der Visitatorn an die Pharhern ym Kurfurstenthum zu Sachssen.* 1528. WA 26, s. 195-240.
- Meakin, Christopher, 2003, "Att 'bryta' i gudstjänsten. Liturgin ur flerspråkigt perspektiv". *Liturgi och språk = Svenskt Gudstjänstliv* 78, s. 111-131.
- Melanchthon, Phillipp, *Confessio Augustana.* 1530. BSLK, s. 31-137.
- Melanchthon, Phillipp, *Apologia Confessionis Augustanae.* 1531. BSLK, s. 139-404.
- Pahlmblad, Christer, 2004, "Laurentius Petri, gudstjänstbruken och sakramentsfromheten". *Laurentius Petri och svenskt gudstjänstliv = Svenskt Gudstjänstliv* 79, s. 120-149.
- Pahlmblad, Christer, 1998, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca theologiae practicae, 60). Lund: Arcus.
- Schwarz, Reinhard, 1986, *Luther.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Senn, Frank C., 1997, *Christian Liturgy. Catholic and Evangelical.* Minneapolis: Fortress Press.
- SKB = *Svenska kyrkans bekännelseskriter.* Utgivna av Samfundet Pro Fide et Christianismo, 1957 och senare.
- Stolt, Birgit, 2007, "Musiken som ordets tjänarinna i Martin Luthers tyska mässa 1526". *Hjärtats tillit. Trosförmedling i luthersk tradition = Svenskt Gudstjänstliv* 82, s. 131-156.
- Stolt, Birgit, 2004, "På väg mot en evangelisk kyrka i svensk tradition". *Laurentius Petri och svenskt gudstjänstliv = Svenskt Gudstjänstliv* 79, s. 38-63.
- TG = Ninna Edgardh m.fl., 2009, *Teologiska grundprinciper för arbetet i 2006 års kyrkohandboksgrupp.* Uppsala: Svenska kyrkan, kyrkokansliet.
- Thiedemann, Ralf, 2013, "'Var och en hörde just sitt språk talas'. Om att fira två- och flerspråkiga gudstjänster". *Med skilda tungors ljud. Körsång och gudstjänstspråk = Svenskt Gudstjänstliv* 88, s. 125-147.
- WA = "Weimarer Ausgabe" av Luthers samlade verk: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 1883-2009. Weimar.